

نسخه‌گزینی شارحان شعر حافظ

دکتر بهادر باقری

استادیار دانشگاه تربیت معلم تهران

چندی پیش فرصت مغتنمی دست داد تا به بررسی و نقد شیوه شرح‌نویسی در تفسیرهای چاپی دیوان حافظ از آغاز سده نهم هجری تا پایان سال ۱۳۷۵ شمسی بپردازم. این، موضوع رساله دکتری نگارنده به راهنمایی استاد گرانقدر جناب آقای دکتر دادبه و با مشاوره آقایان دکتر محمود عابدی و دکتر غلامحسین زاده در دانشگاه «تربیت مدرس» بود. چکیده آن رساله در مجله ارزشمند «کتاب ماه» (ادبیات و فلسفه شماره ۴۴، خردادماه ۱۳۸۰) به چاپ رسید. در آن پژوهش که حدود ۱۵۰ جلد کتاب و ۳۰۰ مقاله در زمینه «شرح اشعار خواجه»، بررسی و نقد شده بود، از این زاویه به شرح‌ها نگاه نکرده بودم که شارحان کدامیک از نسخه‌های دیوان حافظ را ملاک کار خود قرار داده‌اند و اکنون که به میمنت روز حافظ، به محضر شما شیفتگان خواجه رندان و استادان گران ارجم شرفیاب شده‌ام، یک بار دیگر نوشته‌های خود را از این دریچه مرور کردم و با توجه به فرصت اندکی که در اختیارم بود و در حد توان، به نکاتی رسیدم که بدون داشتن ادعای کمال، آن‌ها را

پیشکش محضر تان می‌کنم. نخست، یادکرد این نکته را ضروری می‌دانم که در آن پژوهش تمام مقالات و کتاب‌هایی که مستقیم و غیرمستقیم، گرهی از بخشی از اشعار خواجه را گشوده‌اند، مد نظر بوده است. اعم از اینکه یک یا چند واژه، یک یا چند بیت، یک یا چند غزل، تمام غزلیات و یا تمام دیوان حافظ را شرح کرده باشند.

ناگفته پیداست که برخی از کتاب‌ها مانند «از کوچه رندان» دکتر زرین‌کوب یا «تماشاگاه‌راز» شهید مطهری را نمی‌توان در جرگه شرح‌ها به شمار آورد، اما چون در فحوای مطالب، اشاراتی به برخی از ابیات حافظ داشته و پرتوی بر آن افکنده‌اند، این گونه نوشته‌ها را نیز تماماً شرح قلمداد کرده‌ایم.

پیش از آن که به بحث اصلی وارد شویم، نگاهی به «جدول زمانی چاپ نسخه‌های مشهور دیوان حافظ از آغاز تا به امروز» می‌افکنیم و سال انتشار هر یک را ذکر می‌کنیم.

۱۳۰۶- خلخالی

۱۳۱۸- بروخیم به اهتمام حسین پڑمان

۱۳۲۰- قزوینی و غنی

۱۳۳۷- منتخبی از ۱۵۳ غزل به کوشش خانلری

۱۳۴۱- قدسی

۱۳۴۱- هاشم رضی

۱۳۴۵- انجوی شیرازی

۱۳۴۷- جامع نسخ حافظ مسعود فرزاد

۱۳۴۷- محمود هومن

۱۳۴۸- دیوان کهنه حافظ، رنستگار فسایی

۱۳۴۸- دیون کهنه حافظ ایرج افشار

۱۳۵۲- جلالی نائینی

۱۳۵۳- سلیم نیساری

۱۳۵۴- احمد شاملو

۱۳۵۴- یحیی قریب

۱۳۵۶- رشید عیوضی و اکبر بهروز

۱۳۵۷- پژمان بختیاری

۱۳۵۹- خانلری

۱۳۶۴- احمد سهیلی خوانساری

۱۳۶۷- هوشنگ ابتهاج

با نظری به کتاب‌ها و مقالات اختصاص یافته به شرح شعر خواجه، می‌توان آن‌ها را از نظر نسخه‌گزینی به ۸ دسته مجزا تقسیم‌بندی کرد:

۱- شرح‌های قدیمی که نسخه‌های روزگار خود را ملاک کار قرار داده‌اند. (۶ مورد)

۲- شرح‌هایی بر مبنای نسخه مصحح قزوینی - غنی. (۶۹ مورد)

۳- شرح‌هایی بر مبنای نسخه مصحح دکتر خانلری. (۶ مورد)

۴- شرح‌هایی که مبنای اصلی کارشان نسخه قزوینی - غنی بوده اما در موارد خاصی به دیگر نسخه‌ها نیز رجوع کرده و از آن‌ها بهره برده‌اند. (۶ مورد)

۵- شرح‌هایی بر مبنای نسخه بروخیم (۴ مورد)

۶- شرح‌هایی بر مبنای نسخه انجوی (۲ مورد)

۷- شرح‌های نسخه ستیز یا نسخه ساز (۷ مورد)

۸- شرح‌هایی که اشاره‌ای به نسخه‌های مبنای کارشان نکرده‌اند. (۳۸ مورد)

اینک به اختصار و به ترتیب تاریخی مصادیق هر یک از موارد ۹گانه را نام می‌بریم و در پایان با مقایسه آمار و ارقام، نتیجه تحقیق را ارائه می‌کنیم. برای رعایت ایجاز در متن مقاله، تنها نام آثار و نویسندگان آنها ذکر می‌شود و اطلاعات کامل کتاب‌شناسی در بخش منابع و مآخذ ارائه می‌گردد.

۱- شرح‌های قدیمی که نسخه‌های روزگار خود را ملاک کار قرار داده‌اند (۶ مورد):

- ۱- شرح دوانی کازرونی، سده نهم. ۲۳۲۱
 - ۲- شرح سودی، سده دهم. ۲۳۲۱
 - ۳- شرح عرفانی غزل‌های حافظ ختمی لاهوری، سده یازدهم. *
 - ۴- لطیفه غیبی، محمد بن محمد دارابی، سده یازدهم.
 - ۵- بدرالشروح، بدرالدین اکبر آبادی، سده دوازدهم.
 - ۶- رشف العسل و کشف الغزل، سید محمد بن حسن بن علی نقی، سده سیزدهم.
- * مصححان، هر غزل را با دو تصحیح قزوینی و خانیلری، مقابله و اختلاف قرائت‌ها یا ضبط‌ها را در حاشیه نقل کرده‌اند.
- ۲- شرح‌هایی بر مبنای نسخه قزوینی - غنی (۶۹ مورد)
 - ۱- حل دو بیت از یک قصیده حافظ (ترجانی زاده - رجایی، ۱۳۳۷)
 - ۲- مفهوم بیتی از حافظ (جعفر شعار، ۱۳۳۹)
 - ۳- شرح شعری از حافظ (علی محمد پیمان یغمایی، ۱۳۴۱)
 - ۴- شرح یک غزل ملمع از حافظ (محمد جعفر واجد، ۱۳۴۷)
 - ۵- از کوچه رندان (زرین کوب، ۱۳۴۹)
 - ۶- بانگ جرس (پرتو علوی، ۱۳۴۹)
 - ۷- حافظ و موسیقی (حسینعلی ملاح، ۱۳۵۱)
 - ۸- شراب و گلاب (احمد علی رجایی، ۱۳۵۲)
 - ۹- حافظ خراباتی (رکن‌الدین همایونفرخ، ۱۳۵۴)
 - ۱۰- نکال شب (مجتبی مینوی، ۱۳۵۶)
 - ۱۱- جرعه فشانی (اردشیر بهمنی، ۱۳۵۶)
 - ۱۲- دیو مسلمان نشود (اردشیر بهمنی، ۱۳۵۶)
 - ۱۳- تماشاگاه راز (مرتضی مطهری، ۱۳۵۹)
 - ۱۴- در جستجوی حافظ (رحیم ذوالنور، ۱۳۶۲)

- ۱۵- شرح حافظ (خلیل خطیب رهبر، ۱۳۶۲)
- ۱۶- واژه‌نامه غزل‌های حافظ (حسین خدیوجم، ۱۳۶۲)
- ۱۷- سه بیت از حافظ (احمد شوقی نویر، ۱۳۶۳)
- ۱۸- یک معنای نقش (دکتر شمیسا، ۱۳۶۳)
- ۱۹- گذری شتابان با سفینه حافظ در عصر او (دکتر ابوالفضل مصفی، ۱۳۶۴)
- ۲۰- غزلی از حافظ (سید بهاء‌الدین فرسیو، ۱۳۶۴)
- ۲۱- به شکرانه آموخته‌های تازه (سیاوش پرواز، ۱۳۶۴)
- ۲۲- ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ (محمدعلی اسلامی ندوشن، ۱۳۶۵)
- ۲۳- بیتی از حافظ (مصطفی مقربی، ۱۳۶۵)
- ۲۴- دو آینه در شعر حافظ (احمد سمعی، ۱۳۶۵)
- ۲۵- شرح یک بیت (پرویز خائفی، ۱۳۶۶)
- ۲۶- خرگاه خورشید (اصغر دادبه، ۱۳۶۶)
- ۲۷- غمزه صراحی (سیروس ذکاء، ۱۳۶۶)
- ۲۸- یادداشت‌ها (منوچهر همایون‌پور، ۱۳۶۶)
- ۲۹- دو آینه (ابراهیم قیصری، ۱۳۶۶)
- ۳۰- تأملی در بیتی از حافظ (محمد جاوید صباغیان، ۱۳۶۷)
- ۳۱- ذغال شب (محمدباقر بهبودی، ۱۳۶۷)
- ۳۲- حافظ‌نامه (بهاء‌الدین خرمشاهی، ۱۳۶۷)
- ۳۳- بیا که پرده گلریز (علی اکبر رزاز، ۱۳۶۷)
- ۳۴- حاشیه بر شرح هروی (محمد راستگو، ۱۳۶۷)
- ۳۵- غزل ۷۷ (محمدعلی زیبایی، ۱۳۶۷)
- ۳۶- یک غزل و چهار ترجمه (سیدعلی میرعمادی، ۱۳۶۷)
- ۳۷- نکته‌هایی در شعر حافظ (محمدجواد شریعت، ۱۳۶۷)
- ۳۸- هزار نکته باریک‌تر از مو (سعید نیاز کرمانی، ۱۳۶۷)
- ۳۹- نگاهی به یک غزل حافظ (محمدرضا پورجعفری، ۱۳۶۸)

- ۴۰- زهتگه ارواح (اصغر دادبه، ۱۳۶۸)
- ۴۱- اشاره در حاشیه دیوان حافظ (عبدالحسین زرین‌کوب، ۱۳۶۸)
- ۴۲- وجه خمار (فتح‌الله مجتبیایی، ۱۳۶۸)
- ۴۳- پیرگلرنگ کیست؟ (حسینعلی ملاح، ۱۳۶۸)
- ۴۴- شرح اولین غزل حافظ (عبدالحسین زرین‌کوب، ۱۳۶۸)
- ۴۵- سه غزل (عبدالحسین زرین‌کوب، ۱۳۶۸)
- ۴۶- حافظ و قلم صنع (زرین‌کوب، ۱۳۶۸)
- ۴۷- آن تلخوش (کمال اجتماعی جندقی، ۱۳۶۹)
- ۴۸- پاره‌ای از اندیشه‌های مه‌ری در دیوان حافظ (میرجلال‌الدین کزازی، ۱۳۶۹)
- ۴۹- شرح غزلی از حافظ (رحیم نژاد سلیم، ۱۳۶۹)
- ۵۰- پیشنهاد درباره سه واژه از حافظ (علی رواقی، ۱۳۶۹)
- ۵۱- پژوهشی پیرامون شناخت پیرگلرنگ (داریوش کاظمی، ۱۳۶۹)
- ۵۲- عبوس زهد (محمدعلی زیبایی، ۱۳۶۹)
- ۵۳- نکال شب (محمدجواد واجد، ۱۳۷۰)
- ۵۴- نقش تلمیح در غزلی از حافظ (صالح حسینی، ۱۳۷۰)
- ۵۵- مرگ صراحی (اصغر دادبه، ۱۳۷۰)
- ۵۶- آن تلخوش (سیدمحمد راستگو، ۱۳۷۰)
- ۵۷- نکال شب (محمدعلی رجایی، ۱۳۷۰)
- ۵۸- گزارشی از یک بیت دیوان حافظ (نصرت‌الله فروهر، ۱۳۷۰)
- ۵۹- نظری به چند بیت حافظ (علی‌اکبر رزاز، ۱۳۷۱)
- ۶۰- عبوس زهد (اردشیر بهمنی، ۱۳۷۱)
- ۶۱- توازی معنایی در ایهام‌های حافظ (اصغر دادبه، ۱۳۷۱)
- ۶۲- سابقه (اصغر دادبه، ۱۳۷۲)
- ۶۳- یک نقطه سیاهی (هاشم جاوید، ۱۳۷۲)
- ۶۴- راه‌گران در شعر حافظ (اسماعیل نواب صفا، ۱۳۷۲)

- ۶۵- واژه دستکش (ایرج وامقی، ۱۳۷۲) (۱۳۷۲)
 ۶۶- جدل هنری در شعر حافظ (اصغر دادبه، ۱۳۷۳)
 ۶۷- خرقه سوزی آیینی رندانه اما آرمانی (اصغر دادبه، ۱۳۷۳)
 ۶۸- کاسه گرفتن (محمود عابدی، ۱۳۷۴)
 ۶۹- لاله کاسه گردان (محمود عابدی، ۱۳۷۴)
 ۷۰- تیر عاشقکش (نصراالله پورجوادی، ۱۳۷۴)

- ۳- شرح‌هایی بر مبنای نسخه خانلری (۶ مورد)
 ۱- درباره بعضی لغات و تعبیرات دیوان حافظ (سیاوش پرواز، ۱۳۶۴)
 ۲- خطاپوشی (مسیح بهرامیان، ۱۳۶۶)
 ۳- راجع به «شرح بیتی از حافظ» (حسینعلی هروی، ۱۳۶۸)
 ۴- آینه جام (عباس زریاب‌خویی، ۱۳۶۹)
 ۵- بیتی از حافظ (پرویز جمالی، ۱۳۷۱)
 ۶- باده عرفانی در دیوان حافظ (احمد شوقی نویر، ۱۳۷۳)

۴- شرح‌هایی که مبنای اصلی کارشان نسخه «غنی - قزوینی» بوده اما در موارد خاصی به دیگر نسخه‌ها نیز رجوع کرده و از آنها بهره برده‌اند. (۶ مورد)

- ۱- حافظ و موسیقی (حسینعلی ملاح، ۱۳۵۱)
 ۲- تماشاگه راز (مرتضی مطهری، ۱۳۵۹)
 ۳- گنج مراد (سیروس نیرو، ۱۳۶۲)
 ۴- کلک خیال‌انگیز (پرویز اهور، ۱۳۶۲)
 ۵- پانزده نکته در دیوان حافظ (محمد شفيعی، ۱۳۶۵)
 ۶- راه گران در شعر حافظ (اسماعیل نواب صفا، ۱۳۷۲)

۵- شرح‌هایی بر مبنای نسخه بروخیم (۴ مورد)

۱- پیر ما گفت (حبیب الله قزل ایاغ، ۱۳۰۲)

۲- پیر ما گفت (علی اکبر حسینی، ۱۳۰۲)

۳- پیر ما گفت (محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، ۱۳۰۳)

۴- پیر ما گفت (حسین پژمان بختیاری، ۱۳۱۸)

۶- شرح‌هایی بر مبنای نسخه انجوی (۲ مورد)

۱- سیری در یک غزل (مهدی پرهام، ۱۳۶۷)

۲- اشارات قرآنی در شعر حافظ (هادی کوشش، ۱۳۷۳)

۷- شرح‌های نسخه ستیز یا نسخه ساز (۷ مورد)

در این گروه شرح‌هایی را می‌بینیم که نویسندگان آن‌ها یا هیچ کدام از نسخه‌ها را قبول نداشته‌اند و طبق ذوق شخصی خود و بدون ارائه‌ی دلیلی که متناسب با قوانین حاکم بر نسخه‌گزینی است، روایتی خاص از شعر خواجه را ارائه و سپس شرح کرده‌اند و یا با بحث درباره‌ی روایت‌های نسخه‌های مختلف، یکی از آن‌ها را انتخاب کرده‌اند. در حقیقت، نوعی ساده‌انگاری و جزم‌اندیشی و پشت پا زدن به تمام زحمات مصححان در این گونه کارها دیده می‌شود.

۱- پیر خطاپوش (محمدحسین رکن‌زاده سالک، ۱۳۰۲):

نویسنده از استاد خویش فرصت‌الدوله نقل کرده که شبی حافظ را به خواب دیده و از ایشان تفسیر این بیت را جویا شده است:

«پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت آفرین بر نظر پاک خطاپوشش باد»

حافظ در خواب، مشکل وی را چنین حل کرده است که کاتب اشتباها به جای

«قلم»، «نظر» نوشته است.

سپس از خواب بیدار شده و بیت را شرح کرده است.

۲- شرح شعری از حافظ (علی محمد پیمان یغمایی، ۱۳۴۱)؛ نسخه قزوینی را درست دانسته اما نوشته است که کاتبان اشتباها «مراد سرو چمن» را «مرا و سرچمن» خوانده‌اند. «مرا و سرو چمن را به خاک راه نشانند...»

۳- راهی به مکتب حافظ (علیقلی محمودی بختیاری، ۱۳۴۵)؛ نویسنده به تشخیص خود و بدون ارائه هر گونه مدرک و دلیلی قانع کننده، ۳۰۰ غزل از دیوان حافظ برگزیده و بقیه را از حافظ ندانسته است. گزینشی کاملاً فردی و ذوقی بدون هیچ معیار علمی و قابل قبول.

۴- پادشاه‌انگیز (عزیزالله جوینی، ۱۳۶۷)؛ در بیت بحث برانگیز زیر:

«مباش غره به بازی خود که در خبر است هزار تعبیه در حکم پادشاه انگیز»
با جستجو در نسخه‌های گوناگون، سرانجام بیت را به این شکل کاملاً غریب و یگانه پذیرفته است:

«مباش غره به بازی خود که در خبر است هزار تعبیه در حکم یار، سازانگیز»
ایشان روش نسخه‌گزینی و مدارک مستندی ارائه نکرده است و در هر حال گره بیت ناگشوده مانده است.

۵- شرح غزل‌های حافظ (حسینعلی هروی، ۱۳۶۷)

نخست بر آن بوده تا نسخه خانلری را اساس کار خود قرار دهد اما بنا به گفته خویش، شرح را مطابق تشخیص خود در انتخاب نسخه‌بدل‌ها نوشته و خواسته است که پس از نوشتن شرح، نسخه جدیدی از حافظ، بر همین مبنا تهیه و چاپ کند؛ اما ظاهراً در بین چهارده نسخه‌ای که ملاک کار شارح بوده، بیشتر به سراغ نسخه قدسی رفته است.

۶- شرح جنون (احمد بهشتی شیرازی، ۱۳۷۱)

شارح هیچ کدام از نسخه‌های خطی و چاپی را درست ندانسته و نپذیرفته و نهایتاً معلوم نکرده است که شرح خود را بر مبنای کدام نسخه یا نسخه‌هایی نوشته است. چرا که ایشان تمام شارحان و مصححان را تخطئه کرده و با عباراتی تند و احساسی به مبارزه با آن‌ها پرداخته است.

۷- لطف سخن حافظ (محمد رکن شیرازی، ۱۳۷۵)؛

جمعا از شش نسخه بهره برده است: قزوینی، خانلری، بختیاری، قدسی، خلخالی و جلالی نائینی. سپس طبق ذوق و سلیقه خود بهترین ضبط را از بین این شش نسخه برگزیده است. اساس کار ایشان، در اصل نسخه‌های قزوینی و خانلری است و گهگاه دلایل ترجیح ضبط بر ضبط دیگر را توضیح داده است. قصد نویسنده آن بوده است که در آینده با گزینش بهترین ضبط، چاپی ویراسته و مورد پذیرش از دیوان حافظ ترتیب یابد.

۸- شرح‌هایی که اشاره‌ای به نسخه‌های مبنای کار خود نکرده‌اند و چون در این

شرح‌ها ابیاتی است که در میان نسخه‌های گوناگون مشترک است، نمی‌توان به دقت درستی تشخیص داد که اساس کار نویسنده کدام نسخه بوده است. (۳۹ مورد)

۱- پیر ما گفت (حسینی نعمت‌اللهی، ۱۳۰۲)

۲- یک بیت از حافظ (سید محمدعلی کمره، ۱۳۳۸)

۳- عبوس زهد (پوران‌دخت صدر، ۱۳۳۹)

۴- حافظ و شیخ جام (تقی بینش، ۱۳۳۹)

۵- معنای بیتی از حافظ (صلاح‌الدین شمس، ۱۳۴۰)

۶- حافظ را هم از حافظ بشناسیم (محمدعلی معیری، ۱۳۵۴)

۷- ثلاثه غساله (حسن صهباء یغمایی، ۱۳۵۴)

۸- ثلاثه غساله (آیت‌اللهی موسوی، ۱۳۵۴)

- ۹- ثلاثه غساله (امیری فیروزکوهی، ۱۳۵۴)
- ۱۰- قضیه گریه عابد (اردشیر بهمنی، ۱۳۵۶)
- ۱۱- یوسف گمگشته عزیز حافظ (احمد سهیلی خوانساری، ۱۳۶۳)
- ۱۲- سیر اختران در دیوان حافظ (سرفراز غزنی، ۱۳۶۳)
- ۱۳- شرح نکته‌هایی از اشعار حافظ (حسن حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۴)
- ۱۴- سلمی در اشعار حافظ (احمد سهیلی خوانساری، ۱۳۶۴)
- ۱۵- برخورد حافظ با نجوم (ابوالفضل مصفی، ۱۳۶۴)
- ۱۶- شراب ارغوانی را (سیروس شمیسا، ۱۳۶۴)
- ۱۷- شرح یک بیت (شبیانی، ۱۳۶۵)
- ۱۸- صور نوعی در ساختار غیب (رضا براهنی، ۱۳۶۶)
- ۱۹- تاب بنفشه (مهدی برهانی، ۱۳۶۶)
- ۲۰- شرح یک بیت (مهدی برهانی، ۱۳۶۶)
- ۲۱- باز هم دو آینه (جلیل حقیر، ۱۳۶۶)
- ۲۲- من این مرقع رنگین (سعید نیاز کرمانی، ۱۳۶۶)
- ۲۳- دو آینه (حسینعلی هروی، ۱۳۶۶)
- ۲۴- کاغذین جامه (ابراهیم قیصری، ۱۳۶۶)
- ۲۵- که تعزیر می‌کنند (محمد باقر بهبودی، ۱۳۶۷)
- ۲۶- پیر ما گفت (محمد جاوید صباغیان، ۱۳۶۷)
- ۲۷- عنقا در شعر حافظ (مهدی دهباشی، ۱۳۶۷)
- ۲۸- دو تابلو (مهدی پرهام، ۱۳۶۸)
- ۲۹- شرح یک غزل (محمد رضا پورجعفری، ۱۳۶۸)
- ۳۰- زلف دو تا (سروش کاظمیان، ۱۳۶۸)
- ۳۱- دورو تسلسل (جواد برومند سعید، ۱۳۶۹)
- ۳۲- طراز و شکر (سوسن بیانی، ۱۳۶۹)
- ۳۳- تأملی درباره معنی غیرت در شعر حافظ (مصطفی رحیمی، ۱۳۷۰)

- ۳۴- پیر ما گفت (میرجلال الدین کزازی، ۱۳۷۰)
- ۳۵- نکته ای در بیتی از حافظ (محمدجواد شریعت، ۱۳۷۰)
- ۳۶- پیر ما گفت (جواد برومند سعید، ۱۳۷۰)
- ۳۷- سه یادداشت (مهران افشاری، ۱۳۷۱)
- ۳۸- پیر ما گفت (برزو پرستار، ۱۳۷۲)
- ۳۹- حافظ جاوید (هاشم جاوید، ۱۳۷۵)

نتیجه:

از شرح‌های قدیمی چاپی که بگذریم، در بقیه موارد (۱۳۲ شرح) می‌بینیم که ۶۹ شرح، اساس کار خود را نسخه قزوینی - غنی قرار داده‌اند (۵۲/۲۷ درصد شرح‌ها)، ۶ شرح بر اساس نسخه خانلری (۴/۵۴ درصد شرح‌ها)، ۶ مورد بر مبنای نسخه قزوینی و دیگر مصححان (۴/۵۴ درصد شرح‌ها)، ۴ شرح بر مبنای نسخه بروخیم (۳/۳۳ درصد شرح‌ها)، ۲ شرح بر مبنای تصحیح انجوی (۱/۵۱ درصد شرح‌ها)، ۷ شرح نسخه ستیز یا نسخه سازند (۵/۳۳ درصد شرح‌ها) و ۳۸ شرح نیز به نسخه اساس کار خود اشاره‌ای نکرده‌اند (۲۸/۷۸ درصد شرح‌ها).

ما در این پژوهش به دنبال ارزش‌گذاری یا ترجیح نسخه‌ای بر نسخه دیگر نیستیم. چرا که، وظیفه ما نیست. تنها نشان دادن نمایی از نسخه‌گزینی شارحان شعر خواجه و جهت همت نگارنده بوده و این موضوع را تنها یکی از ملاک‌های ارزش‌گذاری تصحیح‌های مختلف می‌داند و نه تمام ملاک‌های آن. البته، احتمال این که کتاب‌ها یا مقالاتی را ندیده باشیم و در ارائه‌ی اعداد و ارقام دقت کافی اعمال نشده باشد، وجود دارد.

در پایان بر خود فرض می‌دانم که از تمام شارحان شعر خواجه رندان که از سفره عام کرامت‌شان بهره‌ها برده‌ام، سپاسگزاری کنم و با این پرسش، کلام خویش را خاتمه دهم که «براستی دلیل مقبولیت عام و خاص دیوان حافظ به تصحیح زنده یادان علامه قزوینی و دکتر غنی چیست؟ آیا نام حافظ با نام این دو بزرگوار همواره و همواره گره خواهد خورد؟»

فهرست منابع

الف: کتاب‌ها

۱. آبادانی، فرهاد: *حافظ و ادبیات مزدیسنا*، چاپ اول، شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز، ۱۳۵۲.
۲. آشوری، داریوش: *هستی‌شناسی حافظ*، چاپ اول، تهران، انتشارات مرکز، ۱۳۷۷.
۳. احمدی، بابک: *ساختار و تأویل متن*، چاپ اول، تهران، انتشارات مرکز، ۱۳۷۰.
۴. اسکلتن، رابین: *حکایت شعر*، ترجمه مهرانگیز اوحدی، چاپ اول، تهران، انتشارات میترا، ۱۳۷۵.
۵. اسلامی ندوشن، محمدعلی: *ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ*، چاپ دوم، تهران، انتشارات یزدان، ۱۳۷۴.
۶. اعظمی‌راد، گنبد دردی: *ایهام در شعر حافظ*، چاپ اول، مشهد، انتشارات گلنشر، ۱۳۷۱.
۷. اکبرآبادی، حافظ بدرالدین: *بدرالشروح (شرح کامل دیوان حافظ)*، چاپ اول، هند، کتابخانه مجتبایی، دوم، شیراز، انتشارات امین، ۱۳۶۲.
۸. اکبری‌حامد، مهدی: *حافظانه‌های عربی (عبارت‌ها مصراع‌ها و ابیات عربی در اشعار حافظ)*، چاپ اول، تبریز، افست چهر، ۱۳۶۶.
۹. انوری، حسن: *یک قصه بیش نیست (ملاحظات دربار شعر و اندیشه‌های او)*، چاپ اول، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۶۸.
۱۰. اهور، پرویز: *کلک خیال‌انگیز (شامل معانی و شرح حدود سه هزار حرف، واژه، ترکیب و تعبیر و اصطلاح و نام و اشعار دشوار)* ۴ جلد، چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۶.
۱۱. بحرالعلومی، حسین: *شرح غزلیاتی چند از حافظ*، چاپ اول، تهران، انتشارات الزهرا، ۱۳۷۰.
۱۲. براهنی، رضا: *بحران رهبری نقد ادبی و رساله حافظ*، چاپ اول، تهران، انتشارات ویستار، ۱۳۷۵.

۱۳. بهشتی شیرازی، احمد: شرح جنون (شرح موضوعی دیوان حافظ) چاپ اول، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۷۱.
۱۴. مطهری، مرتضی: تماشاگه راز (مباحثی پیرامون شناخت واقعی خواجه حافظ) چاپ اول، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۵۹.
۱۵. معیری، محمدعلی: حافظ را هم از حافظ بشناسیم، چاپ اول، تهران، انتشارات کتابخانه دهخدا، ۱۳۵۴.
۱۶. معین، محمد: حافظ شیرین سخن، چاپ اول، تهران، بنگاه بازرگانی پروین، ۱۳۱۹.
۱۷. ملاح، حسینعلی: حافظ و موسیقی، چاپ اول، تهران، انتشارات هیرمند، ۱۳۵۱.
۱۸. ناتل خانلری، پرویز: دیوان حافظ خواجه شمس‌الدین محمد (تصحیح و توضیح خانلری) چاپ دوم، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۲.
۱۹. نیاز کرمانی، سعید (گردآورنده): دوره ۱۵ جلدی حافظ‌شناسی، تهران، انتشارات پاژنگ، ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۱.
۲۰. نیاز کرمانی، سعید (گردآورنده): پیر ما گفت (مجموعه مقالات پراکنده از نویسندگان مختلف)، چاپ اول، تهران، انتشارات پاژنگ، ۱۳۷۰.
۲۱. نیرو، سیروس: گنج مراد (شعرهای پیچیده، استفاضات از قرآن و حدیث، اشارات تاریخی، سیاسی، فلسفی، نجومی، ادبی دیوان حافظ) چاپ اول، تهران، انتشارات سرزمین، ۱۳۶۲.
۲۲. نیکنام وظیفه، مهرداد: کتاب‌شناسی حافظ، چاپ اول، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
۲۳. هروی، حسینعلی: شرح غزل‌های حافظ، چاپ سوم، تهران، بی‌نا، ۱۳۶۹، ۴ جلد.
۲۴. همایونفرخ، رکن‌الدین: حافظ خراباتی، چاپ دوم، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۹، ۸ جلد.

ب: مقالات

۱. آجودانی، ماشاء‌الله: باز هم در جستجوی حافظ (نقد در جستجوی حافظ، رحیم ذوالنور)، صص ۲۹۲-۲۸۳، درباره حافظ (برگزیده از مقاله‌های نشر دانش)، چاپ اول، زیر نظر نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی؛ تهران؛ ۱۳۶۵.

۲. آجودانی، ماشاءالله: بررسی واژه‌نامه حافظ، (نقد واژه‌نامه غزل‌های حافظ، حسین خدیو جم) همان، صص ۲۷۱-۲۵۳.
۳. آجودانی، ماشاءالله: نامرادی در شناخت حافظ (نقد گنج مراد، سیروس نیرو) پیشین، صص ۲۵۳-۲۳۴.
۴. آصف، نعیم: استعاره در غزلی از حافظ، دانش، ش ۲۱-۲۰، س ۱۳۶۹، ص ۳۵.
۵. آموزگار، جهانگیر: دو شعر حافظ، آینده، ج ۳، ش ۱۰، ۱۳۲۴.
۶. آهی، حسین: با محرمان راز، سروش، ش ۲۴۵، س ۶، شنبه ۱۳۶۳/۷/۱۶، صص ۳۶-۳۹ و ۶۲-۶۳.
۷. آیت‌اللهی موسوی: ثلاثه غساله، وحید، ش ۹، س ۱۳، ۱۳۵۴، ص ۸۷۱.
۸. آیینه‌وند، صادق: مقام حافظ در میان پژوهندگان عرب، سفینه حافظ، چاپ اول، به کوشش دکتر امیر محمود انوار، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.
۹. اجتماعی جندقی، کمال: تلخ‌وش در شعر حافظ، صص ۹۹-۲۰۵، حافظ‌شناسی، ج ۱۳، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۰. احمدی بیرجندی، احمد: در حاشیه دو بیت حافظ، نشر دانش، ش ۲، س ۸، ۱۳۶۶، ص ۸۷.
۱۱. اخوان‌ثالث، مهدی: لطیفه غیبی، صص ۳۳۵-۳۴۹، حریم سایه‌های سبز، چاپ دوم، به کوشش مرتضی کاخی، زمستان، تهران، ۱۳۷۲.
۱۲. اخوان‌ثالث، مهدی: آورده‌اند که حافظ، پیشین، صص ۲۶۹-۳۳۵.
۱۳. اسکالموفسکی، وویچیخ: حافظ و شکسپیر، ترجمه دکتر زهره زرشناس، نشر دانش، ش ۱۱، س ۱۳۶۹-۷۰، صص ۱۶-۱۲.
۱۴. اسلامی ندوشن، محمدعلی: برگرداگرد چند بیت حافظ، (نقد مقاله دکتر حسینعلی هروی در نقد کلک خیال‌انگیز دکتر پرویز اهورا)، صص ۷۲-۸۱، حافظ‌شناسی، ج ۸، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۵. افراسیابی، غلامرضا: توبه در شعر حافظ، کیهان فرهنگی، ش ۵، س ۱۳۶۷، صص ۹۶-۹۸.
۱۶. افراسیابی، غلامرضا: فلسفه آفرینش در شعر حافظ، ادبستان، ش ۲۰، مرداد ۱۳۷۰، صص ۳۶-۴۳.

۱۷. افشار، ایرج: زیارت‌گه زندان جهان، صص ۱۳۴-۸۱، حافظ‌شناسی، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۸. افشاری، مهران: سه یادداشت درباره شعر حافظ، آینده، ش ۱۲-۷، س ۱۸، مهر-اسفند ۱۳۷۱، صص ۳۵۱-۳۵۴.
۱۹. امیرفرهنگی، ناصر: منابع و مأخذ حافظ‌شناسی، کیهان فرهنگی، ش ۸، س ۵، ۱۳۶۸، صص ۶۶-۶۹.
۲۰. امیری فیروزکوهی، کریم: ثلاثه غساله (نقد مقاله صهبا یغمایی) وحید، ش ۹، س ۱۳، ۱۳۵۴، صص ۸۷۱-۸۶۷.
۲۱. امیری فیروزکوهی، کریم: حافظ بس، یغما، ش ۹ و ۱۰، س ۲۶، ۱۳۵۲، صص ۵۳۱-۵۳۶ و ۶۰۱-۵۹۸.
۲۲. انجوی شیرازی، ابوالقاسم: کاغذین جامه، صص ۱۱۶-۱۱۴، حافظ‌شناسی، ج ۱۳، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۲۳. اهور، پرویز: کلک خیال‌انگیز و یادداشت‌های مختصر (پاسخ به نقد سیاوش پرواز) کیهان فرهنگی، ش ۹، س ۲، آذرماه ۱۳۶۴، صص ۴۳-۴۱.
۲۴. اهور، پرویز: واقعه (نقد دکتر اصغر دادبه بر نوشته دکتر محمد شفیعی) آینده، ش ۸۱۲، س ۱۳، ۱۳۶۶، صص ۶۰۲-۶۰۰.
۲۵. اهور، پرویز: نگاهی بر نگاهی گذرا بر کلک خیال‌انگیز (پاسخ به دکتر حسینعلی هروی)، صص ۱۴۵-۱۱۵، حافظ‌شناسی، ج ۸، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۲۶. اهور، پرویز: نقد ادبی یا در کمین دیگران نشستن (پاسخ به اعتراض دکتر هروی بر نقد وی) آدینه، ش ۵۶-۵۷، نوروز ۱۳۷۰، صص ۹۱-۸۸.
۲۷. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم: حافظ چندین هنر، صص ۳۳-۸۰، حافظ‌شناسی، ج ۷، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۲۸. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم: وزیر ملک سلیمان، صص ۱۰۶-۵۵، حافظ‌شناسی، ج ۱۲، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران ۱۳۶۹.

۲۹. براهنی، رضا: صور نوعی در ساختار غیب، دنیای سخن، ش ۱۱، مرداد ۱۳۶۶، صص ۶۱۱ و ش ۱۲، صص ۹-۶.
۳۰. براهنی، مهدی: نقد شرح دکتر خلیل خطیب رهبر، ص ۲۲۹، حافظ‌شناسی، ج ۵، چاپ سوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۳۱. براهنی، مهدی: نقد واژه‌نامه غزل‌های حافظ، پیشین، صص ۲۶۳-۲۴۴.
۳۲. براهنی، مهدی: تاب بنفشه، صص ۵۳-۴۸، حافظ‌شناسی، ج ۵، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۳۳. براهنی، مهدی: شرحی بر یک بیت حافظ، صص ۱۲۱-۱۱۶، حافظ‌شناسی، ج ۶، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۳۴. برومند، سعید، جواد: دور و تسلسل، صص ۱۵۳-۱۳۵، حافظ‌شناسی، ج ۱۳، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۳۵. بصاری، طلعت: اصطلاح‌های موسیقی در دیوان حافظ، صص ۱۱۱-۷۹، جشن‌نامه مدرس رضوی، چاپ اول، به کوشش دکتر ضیاء‌الدین سجادی، انتشارات انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی، تهران، ۱۳۶۵.
۳۶. بهبودی، محمد باقر: ذغال شب، کیهان فرهنگی، ش ۴، س ۵، تیر ۱۳۶۷، ص ۵۳.
۳۷. بهبودی، محمد باقر: که تعزیر می‌کنند، کیهان فرهنگی، ش ۸، س ۵، آبان ۱۳۶۷، صص ۵۶ و ۵۷.
۳۸. بهرامیان، مسیح: خطاپوشی، آینده، ش ۱۲-۸، س ۱۳، آبان ۱۳۶۶، صص ۶۱۱-۶۰۷.
۳۹. بهمنی، اردشیر: جرعه‌افشانی، ارمغان دوره ۴۶، س ۱۳۵۶، صص ۱۸۴-۱۸۲.
۴۰. بهمنی، اردشیر: دیو مسلمان نشود، ارمغان، دوره ۴۶، ش ۴ و ۵، س ۱۳۵۶، صص ۲۷۶-۲۷۹.
۴۱. بهمنی، اردشیر: گریه عابد، ارمغان، دوره ۴۶، ش ۷، س ۱۳۵۶، صص ۴۱۳-۴۱۰.
۴۲. بهمنی، اردشیر: جبر حافظ، کیهان فرهنگی، ش ۵، س ۱۳۶۷، صص ۶۳-۵۸.
۴۳. بهمنی، اردشیر: عبوس زهد، صص ۱۷۵-۱۵۶، حافظ‌شناسی، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۱.

۴۴. بیانی، سوسن: طراز و شکر، صص ۲۰۶-۲۰۵، حافظ‌شناسی، ج ۱۳، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پازنگ، تهران ۱۳۶۹.
۴۵. بینش، تقی: حافظ و شیخ جام، راهنمای کتاب، ش ۳، شهریور ۱۳۳۹، صص ۴۳۷-۴۳۹.
۴۶. بینش، تقی: پیشنهاد دیگر درباره بیت: «شراب ارغوانی را...» (نقد مقاله دکتر احمدعلی رجایی)، راهنمای کتاب، ج ۱۵، ش ۵ و ۶، س ۱۵، صص ۸۷۳-۸۷۰.
۴۷. برزو، پرستار: پیر ما گفت، فروهر، ش ۳ و ۴، س ۲۸، خرداد و تیر ۱۳۷۲، صص ۳۷-۳۰.
۴۸. پرواز، سیاوش: به شکرانه آموخته‌های تازه، (پاسخ به بهاء‌الدین فرسیو و دکتر پرویز اهور) کیهان فرهنگی، ش ۱۱، س ۲، ۱۳۶۴، صص ۳۱ و ۳۲.
۴۹. پرواز، سیاوش: درباره بعضی لغات و تعبیّرات دیوان حافظ (نقد یادداشت‌های خانلری بر دیوان حافظ) کیهان فرهنگی، ش ۱، س ۲، فروردین ۱۳۶۴، صص ۳۸-۳۰.
۵۰. پرواز، سیاوش: کلک خیال‌انگیز (نقد کلک خیال‌انگیز، پرویز اهور)، کیهان فرهنگی، ش ۴، س ۲، تیر ۱۳۶۴، صص ۲۶-۲۲.
۵۱. پرواز، سیاوش: نظر دیگر درباره دو آینه (نقد مقاله احمد سمیعی)، آینده، ش ۱۲-۱۱، س ۱۳، آبان ۱۳۶۶، صص ۵۹۵ و ۵۹۶.
۵۲. پرهام، مهدی: سیری در یک غزل، صص ۱۳-۲۶، حافظ‌شناسی، ج ۹، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پازنگ، تهران، ۱۳۶۷.
۵۳. پرهام، مهدی: دو تابلو، صص ۵۶-۴۲، حافظ‌شناسی، ج ۱۱، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پازنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۵۴. پرهام، مهدی: شب تاریک و بیم موج و... (نقد نقد رواقی بر آئینه جام دکتر زرین‌یاب‌خویی)، کلک، ش ۲۶-۲۵، اردیبهشت ۱۳۷۱، صص ۸۰-۷۳.
۵۵. پژمان بختیاری، حسین: پیر ما گفت، ص ۱۲۲، کتاب «پیر ما گفت» چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پازنگ، تهران، ۱۳۷۰، (به نقل از مقدمه دیوان حافظ، چاپ بر وخیم، ۱۳۱۸)
۵۶. پورجعفری، محمدرضا: نگاهی به یک غزل حافظ، چیستا، ش ۶ و ۷، اسفند ۱۳۶۸، صص

۵۷. پورجوادی، نصرالله: *بوی جان* (نقد حافظنامه خرمشاهی) نشر دانش، س ۹، ش ۲، بهمن و اسفند ۱۳۶۷، صص ۵-۱۲.
۵۸. پورجوادی، نصرالله: *دل دردمند حافظ* (نقد تماشاگاه راز مرتضی مطهری)، صص ۲۰۳-۲۱۴، درباره حافظ، چاپ اول، به کوشش نصرالله پورجوادی، نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.
۵۹. پورجوادی، نصرالله: *تیرعاشق کس*، نشر دانش، ش ۴، س ۱۵، خرداد و تیر ۱۳۷۴، صص ۴-۱۱.
۶۰. پیمان یغمایی، علی محمد: *شرح شعری از حافظ*، راهنمای کتاب، ش ۷، مهر ۱۳۴۱، صص ۶۵۷-۶۶۰.
۶۱. ترجانی زاده، احمد: *حل دو بیت از یک قصیده حافظ*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، س ۱۰، پاییز ۱۳۳۷، صص ۳۱۶-۳۲۱.
۶۲. جمال زاده، محمدعلی: *حافظ و واژه رند*، کیهان فرهنگی، ش ۶، س ۲، شهریور ۱۳۶۴.
۶۳. جمال زاده، محمدعلی: *رساله یازده باب یا اندک آشنایی با حافظ*، کیهان فرهنگی، ش ۱۱، س ۴، بهمن ۱۳۶۶، صص ۳۱-۳۴.
۶۴. جمالی، پرویز: *شرح بیتی از حافظ*، صص ۱۷۶-۱۸۰، حافظ شناسی، ج ۱۵، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پازنگ، تهران، ۱۳۷۱.
۶۵. جوینی، عزیزالله: *پادشاه انگیز*، ش ۵-۳، س ۱۴، خرداد ۱۳۶۷، ص ۱۷۶.
۶۶. چناری، امیر: *تأثیرپذیری حافظ از غزل های مولوی*، مجله شعر، ش ۱۹، شهریور ۱۳۷۴، صص ۱۰-۱۵.
۶۷. حسن زاده آملی، حسن: *شرح نکته هایی از اشعار حافظ*، کیهان اندیشه، ش ۱، س ۱، مرداد ۱۳۶۴، صص ۹۸-۱۰۱.
۶۸. حسینی، صالح: *نقش تلمیح در غزلی از حافظ*، نشر دانش، ش ۱۲، ۱۳۷۰، صص ۱۶۲۰.
۶۹. حسینی، صالح: *نظم کائناتی کلمات در شعر حافظ*، نشر دانش، ش ۶، س ۱۲، ۱۳۷۰، صص ۵-۱۰.

۷۰. حسینی نعمت‌اللهی، علی اکبر: *پیر ما گفت*، ص ۱۱۷، کتاب «پیر ما گفت» چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰، (نخستین بار: ایرانشهر، ش ۲، ۱۳۰۳ ش).
۷۱. حقیر، جلیل: *باز هم دو آینه*، ش ۸-۱۲ س ۱۳، ۱۳۶۶، ص ۵۹۶.
۷۲. حمیدیان، سعید: *کاری نه در خور حافظ*، (نقد واژه‌نامه غزل‌های حافظ، دکتر حسین خدیوچم)، صص ۲۸۲-۲۷۲، کتاب «درباره حافظ» (برگزیده مقاله‌های نشر دانش)، چاپ اول، زیر نظر دکتر نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.
۷۳. خانفی، پرویز: *شگفتی‌های انسان در شعر حافظ*، کیهان فرهنگی، ش ۸ س ۵، مرداد ۱۳۶۸، صص ۹۴-۹۵.
۷۴. خانفی، پرویز: *عقاید مختلف درباره بیتی از غزل حافظ*، صص ۸۴-۷۷، حافظ‌شناسی، ج ۵، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۷۵. دادبه، اصغر: *به سر تازیانه، بی‌عملی، واقعه (نقد مقاله دکتر محمد شفیع)*، آینده، ش ۱۱، س ۱۲، بهمن ۱۳۶۵، صص ۷۴۷-۷۴۰.
۷۶. دادبه، اصغر: *شرحی بر حافظ پیراسته از لطافت‌ها (نقد شرح خطیب رهبر)*، صص ۳۲۲-۳۰۸، «درباره حافظ» چاپ اول، گردآورنده: دکتر نصرالله پورجوادی، نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.
۷۷. دادبه، اصغر: *خرگاه خورشید، کیهان فرهنگی*، ش ۶، س ۴، شهریور ۱۳۶۶، صص ۳۱-۲۷.
۷۸. دادبه، اصغر: *نزهتگاه ارواح، کیهان فرهنگی*، ش ۲، س ۶، ۱۳۶۸، صص ۴۲-۳۸.
۷۹. دادبه، اصغر: *ماجرای حافظ و سرگذشت حافظ‌نامه (نقد حافظ‌نامه خرمشاهی)*، کیهان فرهنگی، ش ۱۱، س ۶، ۱۳۶۸، صص ۲۴-۲۰.
۸۰. دادبه، اصغر: *مرگ صراحی، نماز صراحی (بحثی در ایهام گونه‌گون‌خوانی در شعر حافظ)*، صص ۴۱-۲۰، حافظ‌شناسی، ج ۱۴، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران ۱۳۷۰.
۸۱. دادبه، اصغر: *پیر ما گفت*، صص ۶۴-۳۹، «پیر ما گفت»، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.

۸۲. دادبه، اصغر: *توازی معنایی در ایهام‌های حافظ* (بررسی ویژگی‌های ایهام در شعر حافظ)، صص ۹-۳۱، حافظ‌شناسی، ج ۱۵، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، پاژنگ، تهران، ۱۳۷۱.
۸۳. دادبه، اصغر: *سابقه*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ش ۳ و ۴، س ۲۶، پاییز و زمستان ۱۳۷۲، صص ۶۵۳-۶۶۸.
۸۴. دادبه، اصغر: *خرقه‌سوزی آیینی زندانه اما آرمانی*، مجله شعر، بخش اول، ش ۱۵، س ۲، آذر ۱۳۷۳، صص ۱۲-۲۰، بخش دوم، ش ۱۶، س ۲، ۱۳۷۳، صص ۱۲-۲۰.
۸۵. دادبه، اصغر: *جدل هنری در شعر حافظ* (فصلی از منطق شعر)، کیهان فرهنگی، ش ۷، س ۱۱، آذر ۱۳۷۳، صص ۲۱-۲۳.
۸۶. دادبه، اصغر: *ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ*، (نقد کتاب ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ)، دکتر اسلامی ندوشن، کلک، ش ۳۰، شهریور ۱۳۷۱، صص ۲۲۷-۲۳۵.
۸۷. دادبه، اصغر: *شمول معنایی شعر حافظ و تأویل‌های یک‌سونگرانه*، فصلنامه فرهنگ اصفهان، ش ۵، بهمن و اسفند ۱۳۷۶، صص ۴-۱۱.
۸۸. داور، مفید: «آفرین بر نظر پاک...»، ص ۱۱۳، کتاب «پیر ما گفت»، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۸۹. درودیان، ولی‌الله: *بر آستان حافظ* (نقد شرح سودی بر دیوان حافظ)، ص ۱۹۷، حافظ‌شناسی، ج ۲، چاپ سوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۷.
۹۰. دستغیب، عبدالعلی: *نقد بدرالشروح*، صص ۷-۲۴۳، حافظ‌شناخت، چاپ اول، عبدالعلی دستغیب، نشر علم، تهران، بی‌تا.
۹۱. دهباشی، مهدی: *عنقا در شعر فارسی*، صص ۱۵۵-۱۶۳، سفینه حافظ، چاپ اول، به کوشش امیر محمود انوار، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.
۹۲. دهخدا، علی‌اکبر: *یادداشت‌هایی درباره اشعار حافظ*، صص ۳۷-۵۳، مجموعه مقالات درباره حافظ، چاپ اول، به کوشش اکبر خدایپرست، انتشارات هنر و فرهنگ، تهران، ۱۳۶۳.
۹۳. ذکاء، سیروس: *غمزه، صراحی، آینده*، ش ۸-۱۲، س ۱۳، آبان، دی ۱۳۶۶، صص ۵۸۴-۵۸۸.

۹۴. راستگو، سید محمد: شرحی بر بیتی از حافظ، صص ۲۱۰-۲۰۱، تلخ‌خوش (نقد و نظریه‌هایی در زمینه حافظ‌پژوهی) چاپ اول، سید محمد راستگو، انتشارات قم، زمستان ۱۳۷۰.
۹۵. راستگو، سید محمد: گلگشتی در آینه جام (نقد گلگشت: محمد امین ریاحی، آینه جام: دکتر زریاب خویی) پیشین، صص ۲۳۵-۲۱۴.
۹۶. راستگو، سید محمد: حاشیه بر شرح هروی (نقد شرح غزل‌های حافظ: دکتر حسینعلی هروی)، پیشین، صص ۱۶۵-۹۵.
۹۷. راستگو، سید محمد: با حافظ‌نامه (نقد حافظ‌نامه خرمشاهی)، پیشین، صص ۱۶۶-۲۰۰.
۹۸. رجایی، احمدعلی: حل دو بیت از یک قصیده حافظ، مجله دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، س ۱۰، پاییز ۱۳۳۷، صص ۳۱۶-۳۲۱.
۹۹. رجایی، احمدعلی: پیشنهادی درباره معنی یک بیت حافظ، صص ۲۱۸-۲۱۱، کنگره جهانی سعدی و حافظ (مقالاتی درباره زندگی و شعر حافظ)، چاپ اول، به کوشش دکتر منصور رستگار فسایی، دانشگاه پهلوی، شیراز، ۱۳۵۲.
۱۰۰. رجایی، احمدعلی: شراب و گلاب (نقد نظر حمید فرزام)، راهنمای کتاب، ش ۱۶، ۱۳۵۲، صص ۵۳۴-۵۳۳.
۱۰۱. رجایی، احمدعلی: نکال شب، صص ۱۰۶-۱۰۴، حافظ‌شناسی، ج ۱۴، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۰۲. رحیمی، مصطفی: تأملی درباره معنی غیرت در شعر حافظ، کلک، ش ۱۹-۱۸، مهر ۱۳۷۰، صص ۹۷-۹۴.
۱۰۳. رزاز، علی اکبر: حاشیه‌ای بر پرده گلریز، صص ۱۱۹-۱۱۳، حافظ‌شناسی، ج ۹، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۷.
۱۰۴. رستگار فسایی، منصور: پیدا و پنهان زندگی حافظ، کیهان فرهنگی، ش ۸، س ۵، ۱۳۶۷، صص ۳۸-۳۴.
۱۰۵. رعنا حسینی، کرامت: شرح بیتی از حافظ، آینده، ش ۱۲، س ۱۰، ۱۳۶۳، صص ۸۴۹-۸۴۱.
۱۰۶. رکن‌زاده، سالک، م. حسین: پیر خطاپوش، ص ۱۱۵، «پیر ما گفت»، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰، (نخستین بار: ایرانشهر، ش ۳، ۱۳۰۲).

۱۰۷. رکن، محمود: چند تحلیل و چند اشکال، صص ۱۷۶-۱۶۷، حافظ‌شناسی، ج ۱۰، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۰۸. رواقی، علی: پیشنهاد درباره سه واژه از شعر حافظ، نشر دانش، ش ۱۰، س ۱۳، ۱۳۶۹، صص ۲۷-۳۳.
۱۰۹. رواقی، علی: شب تاریک و بیم موج و ... (نقد آینه جام، دکتر عباس زریاب خویی)، کلک، ش ۲۰، ۱۳۷۰، صص ۸۹-۱۱۹.
۱۱۰. رونق، محمدعلی: گزیده کتاب‌شناسی پژوهشی حافظ، صص ۳۴۳-۳۲۳، درباره حافظ، چاپ اول، گردآورنده: دکتر نصرالله پورجوادی، نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.
۱۱۱. زرین کوب، عبدالحسین: حافظ و قلم صنع، ص ۱۰۱-۱۱۷، نقش بر آب، چاپ اول، انتشارات معین، تهران، ۱۳۶۸.
۱۱۲. زرین کوب، عبدالحسین: اشارات در حاشیه دیوان حافظ، پیشین، صص ۴۱۲-۳۶۲.
۱۱۳. زرین کوب، عبدالحسین: سه غزل از دیوان حافظ، پیشین، صص ۶۵۱-۶۲۲.
۱۱۴. زرین کوب، عبدالحسین: شرح اولین غزل، پیشین، صص ۴۳-۹.
۱۱۵. زیبایی، محمدعلی: عبوس زهد، صص ۱۸۵-۱۶۷، حافظ‌شناسی، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۱۶. زیبایی، محمدعلی: شرح غزل ۱۷، صص ۱۹۸-۱۸۲، حافظ‌شناسی، ج ۱۰، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۱۷. زیبایی، محمدعلی: سیر گلگشت و سخنی در اندیشه و شعر حافظ (نقد گلگشت)، اثر دکتر امین ریاحی، صص ۲۲۷-۲۰۸، حافظ‌شناسی، ج ۱۳، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۱۸. ستوده، غلامرضا: نوشته‌ای به شوق حافظ‌نامه، سفینه حافظ، چاپ اول، به کوشش دکتر امیر محمود انوار، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.
۱۱۹. سعیدی سیرجانی، علی اکبر: این کجا و آن کجا (نقد حافظ‌نامه خرمشاهی و شرح غزلیات هروی)، کیهان فرهنگی، ش ۱۰، س ۵، دی ۱۳۶۷، صص ۴۵-۴۱.

۱۲۰. سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر: *قاری مفلس اصفهانی* (پاسخ به مقاله محیط طباطبایی)، نشر دانش، ش ۹، ۱۳۶۷-۸، صص ۲۵-۲۰.
۱۲۱. سمیعی، احمد: *دو آینه در شعر حافظ*، آینده، ش ۷-۸، ص ۱۲، ۱۳۶۵، صص ۴۹۰-۴۸۹.
۱۲۲. سهرابی، مرتضی: *دو آینه از دید عالمانه* (نقد نظر احمد سمیعی)، آینده، ش ۱۰-۱۲، ص ۱۵، دی تا اسفند ۱۳۶۸.
۱۲۳. سهیلی خوانساری، احمد: *یوسف گم‌گشته عزیز حافظ*، آینده، ش ۱۰، ۱۳۶۳، صص ۱۴۹-۱۴۷.
۱۲۴. سهیلی خوانساری، احمد: *سلمی در اشعار حافظ کیست؟*، آینده، ش ۹، ص ۱۱، ۱۳۶۴، صص ۶۶۷-۶۶۹.
۱۲۵. شریعت، محمدجواد: *نکته‌هایی در شعر حافظ*، کیهان فرهنگی، ش ۸، ص ۵، ۱۳۶۷، ص ۸۳.
۱۲۶. شریعت، محمدجواد: *نکته‌ای در بیتی از حافظ*، یغمای ۳۲ (یادنامه حبیب یغمایی)، ۱۳۷۰، صص ۱۵۶-۱۵۳.
۱۲۷. شفییعی، محمد: *پانزده نکته در دیوان حافظ*، آینده، ش ۱-۳، ص ۱۲، ۱۳۶۵، ص ۵۶۸.
۱۲۸. شفییعی، محمد: *به سرتازیانه، بی‌عملی، واقعه* (پاسخ به نقد دکتر اصغر دادبه)، آینده، ش ۱۲-۸، آبان ۱۳۶۶، صص ۶۰۰-۵۹۶.
۱۲۹. شفییعی کدکنی، محمدرضا: *درباره شهید بودن حافظ*، صص ۱۹۰-۱۷۷، حافظ‌شناسی، ج ۵، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۳۰. شفییعی کدکنی، محمدرضا: *این کیمیای هستی* (عامل موسیقایی در تکامل جمال‌شناسی شعر حافظ)، صص ۵۵-۱۴، حافظ‌شناسی، ج ۱۲، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۳۱. شفییعی کدکنی، محمدرضا: *نقش تاریخی و خلاقیت فکری*، کیان، ش ۳۶، ص ۷، فروردین ۱۳۷۶.
۱۳۲. شمس، صلاح‌الدین: *معنای بیتی از حافظ*، راهنمای کتاب، ش ۱، فروردین ۱۳۴۰، صص ۸۰-۸۱.
۱۳۳. شمیسا، سیروس: *یک معنای نقش در دیوان حافظ*، نشر دانش، ش ۲، ص ۵، بهمن و اسفند ۱۳۶۳، ص ۷۸.

۱۳۴. شمیسا، سیروس: *شراب ارغوانی را*، صص ۳۷۵-۳۶۷، نامواره دکتر محمود افشار، ج ۱، چاپ اول، به کوشش ایرج افشار، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ۱۳۶۴.
۱۳۵. شوقی نوبر، احمد: *بحثی پیرامون سه بیت دشوار از حافظ*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۳۱، س ۳۲، بهار ۱۳۶۳، صص ۱۴۱-۱۲۵.
۱۳۶. شوقی نوبر، احمد: *تأملی در حافظ نامه (نقد حافظ نامه خرمشاهی)*، کیهان اندیشه، ش ۴۶، بهمن و اسفند ۱۳۷۱، صص ۱۵۲-۱۳۶.
۱۳۷. شبیانی، ؟: *شرح یک بیت، کیهان فرهنگی*، ش ۱، س ۳، فروردین ۱۳۶۵.
۱۳۸. صادقی، علی اشرف: *لولی و مغ*، نشر دانش، ش ۵، س ۹، مرداد و شهریور ۱۳۶۸، صص ۲۸-۳۳.
۱۳۹. صبا، علی اکبر: *درباره دو بیت، یغما*، ش ۱، س ۱۲، فروردین ۱۳۳۸، ص ۶۸۵.
۱۴۰. صباغیان، محمدجاوید: *تأملی در بیتی از حافظ*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، ش ۲، تابستان ۱۳۶۷، صص ۲۵۰-۲۴۱.
۱۴۱. صدر، پوراندهخت: *عبوس زهد*، راهنمای کتاب، ش ۵، دی ۱۳۳۹، صص ۶۹۹-۶۹۸.
۱۴۲. صنعتی، همایون: *تازیان در شعر حافظ*، آینده، ش ۱۲-۹، س ۱۴، آذر تا اسفند ۱۳۶۷، ص ۶۸۱.
۱۴۳. صهباء یغمایی، وحید: *ثلاثه غسله*، وحید، ش ۶، س ۱۳، شهریور ۱۳۵۴، صص ۶۵۶-۶۵۳.
۱۴۴. عابدی، محمود: *لاله کاسه گردان*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم تهران، دوره جدید، ش ۶ و ۷ و ۸، س ۲، پاییز ۱۳۷۳-بهار ۱۳۷۴، صص ۱۰۲-۹۳.
۱۴۵. عابدی، محمود: *کاسه گرفتن*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم تهران، دوره جدید، ش ۱۱-۹، س ۳، تابستان و زمستان ۱۳۷۴، صص ۱۰۵-۸۹.
۱۴۶. فرزانه، سیدمحمد: *معنای دو بیت از حافظ*، ص ۲۳۴، مقالات فرزانه، به کوشش احمد اداره چای گیلانی، بی نا، تهران، ۱۳۵۶.
۱۴۷. فرسیو، بهاءالدین: *نگاهی بر انتقاد کلک خیال انگیز، کیهان فرهنگی*، س ۲، ش ۶، ۱۳۶۴، صص ۳۹-۳۷.
۱۴۸. فرسیو، سیدبهاءالدین: *غزلی از حافظ*، کیهان فرهنگی، ش ۳، س ۲، ۱۳۶۴، صص ۳۸-۳۵.

۱۴۹. فروهر، نصرت‌الله: گزارشی از یک بیت دیوان حافظ، صص ۱۵۵-۱۴۸، حافظ‌شناسی، ج ۱۵، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۱.
۱۵۰. قیصری، ابراهیم: کاغذین جامه، کلاله، آینده، ش ۱۲-۸، س ۱۳، ۱۳۶۶، صص ۶۰۷-۶۰۲.
۱۵۱. قیصری، ابراهیم: دو آینه (نقد نظر احمد سمعی)، آینده، ش ۳-۱، س ۱۳، فروردین ۱۳۶۶، صص ۲۰۶.
۱۵۲. کاظمی، داریوش: پژوهشی پیرامون شناخت پیر گلرنگ، صص ۲۴۰-۲۲۵، حافظ‌شناسی، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۵۳. کاظمیان، سروش: زلف دوتا، نشر دانش، ش ۳، س ۹، فروردین، اردیبهشت ۱۳۶۸، ص ۸۵.
۱۵۴. کامرانی، ماشاءالله: شرح یک بیت (نقد نظر دکتر هروی)، دنیای سخن، ش ۳۷، دی ۱۳۶۹، صص ۶۴ و ۶۵.
۱۵۵. کامرانی، ماشاءالله: تفسیری بر شرح غزل‌های حافظ، دکتر هروی، صص ۲۰۰-۱۸۷، حافظ‌شناسی، ج ۱۴، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۵۶. کزازی، میرجلال‌الدین: پاره‌ای از اندیشه‌های مهتری در دیوان حافظ، صص ۱۳۶-۱۲۲، حافظ‌شناسی، ج ۱۰، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۹.
۱۵۷. کزازی، میرجلال‌الدین: پیر ما گفت، صص ۱۷۶-۱۷۳، در حرم دوست (یادواره دکتر سادات ناصری)، چاپ اول، به کوشش ابراهیم زراعی، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، بهار ۱۳۷۰.
۱۵۸. کمره، سید محمدعلی: یک بیت از حافظ، یغما، ش ۱، س ۱۲، فروردین ۱۳۳۸، صص ۴۶-۱۵۹.
۱۵۹. کوشش، هادی: اشارت قرآنی در شعر حافظ، ادبستان ۵۱.
۱۶۰. کی‌آرش گیلانی، ساسان: پیر خطاپوش، ص ۱۱۴، «پیر ما گفت»، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۶۱. مجتبیایی، فتح‌الله: وجه نماز و خرقه دردکشان، آینده، ش ۱ و ۲، س ۱۵، ۱۳۶۸، صص ۱۰۷ و ۱۰۸.

۱۶۲. مجتبابی، فتح‌الله: *از حواشی دیوان حافظ*، صص ۲۵۳-۲۴۳، قافله سالار سخن خانلری، نشر البرز، تهران، ۱۳۷۰.
۱۶۳. محجوب، محمد جعفر: *حافظ و رسم کاسه گرفتن*، کلک، ش ۳۲ و ۳۳، آبان ۱۳۷۲ (نخستین بار: ره‌آورد، س ۲۷، تابستان و بهار ۱۳۷۰).
۱۶۴. محمد بین حسن بن علی نقی: *رشف العسلو کشف الغزل*، حافظیات، چاپ اول، نوشته علیرضا ذکاوتی قراگزلو، انتشارات مسلم، همدان، ۱۳۷۰.
۱۶۵. محیط طباطبایی، محمد: *وجه تخلص خواجه حافظ*، گوهر، ش ۱۰، س ۲، دی ۱۳۵۳، صص ۸۷۴-۸۶۷.
۱۶۶. محیط طباطبائی، محمد: *مروری بر اصلاحات دهخدا بر دیوان حافظ*، کیهان فرهنگی، ش ۸، س ۵، ۱۳۶۸، صص ۴۶-۵۱.
۱۶۷. مصفی، ابوالفضل: *برخورد حافظ با نجوم احکامی و حشوی*، صص ۱۵۷-۱۴۸، حافظ‌شناسی، ج ۲، چاپ سوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۷.
۱۶۸. مصفی، ابوالفضل: *گذری شتابان با سفینه حافظ در عصر او*، روزنامه اطلاعات، ویژه‌نامه ادبی گلچرخ، سه شنبه ۱۳۶۴/۷/۲۶.
۱۶۹. مقربی، مصطفی: *بیتی از حافظ*، صص ۲۶-۲۰، حافظ‌شناسی، ج ۳، چاپ سوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۷.
۱۷۰. معصومی همدانی، حسین: *چرا حافظ؟* (تأملی در معنی تاریخی حافظ‌شناسی ما)، نشر دانش، ش ۶، س ۸، مهر ۱۳۶۷، صص ۱۰-۲.
۱۷۱. ملاح، حسینعلی: *پسیر گلرنگ کیست؟*، صص ۶۲-۵۷، حافظ‌شناسی، ج ۸، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۷۲. ملاح، حسینعلی: *تعبیری بر چند بیت حافظ* (نقد برخی از نظریات پرتو علوی در بانگ جرس)، سخن، ش ۸، دوره ۲۰، بهمن ۱۳۴۹، صص ۷۵۹-۷۵۳.
۱۷۳. موسوی گرمارودی، علی: *یک مأخذ محتمل دیگر برای «الا یا ایها الساقی»*، کیهان فرهنگی، ش ۸، س ۵، ۱۳۶۷، صص ۸۸ و ۸۹.

۱۷۴. مینوی، مجتبی: نکال شب، ص ۱۰۷، حافظ‌شناسی، ج ۱۴، چاپ اول، به کوشش سعید نیازکرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۷۵. ناتل خانلری، پرویز: شادی کسی خوردن، کاسه گرفتن، دل بی‌حفاظ، صص ۲۸-۲۴، حافظ‌شناسی، ج ۱، چاپ سوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، زمستان ۱۳۶۷.
۱۷۶. ناقد، خسرو: پیوندی جاودانه میان شرق و غرب (حافظ و گوته)، کیان، ش ۲۶، شهریور ۱۳۷۴، صص ۶۶۷۱.
۱۷۷. نژاد سلیم، رحیم: شرح غزلی از حافظ، کیهان اندیشه، ش ۳۱، مرداد و شهریور ۱۳۶۹، صص ۱۷۱-۱۸۵.
۱۷۸. نواب صفا، اسماعیل: راه گران در شعر حافظ، آینده، س ۱۹، مهر و آذر ۱۳۷۲، صص ۶۳۸-۶۴۱.
۱۷۹. نوریان، مهدی: بسوخت دیده زحیرت (نقد شرح غزل‌های حافظ نوشته دکتر هروری) نشر دانش، س ۹، ۱۳۶۷-۸، صص ۴۱-۳۱.
۱۸۰. نوشیروان یزدانی، بهمد: پیر ما گفت، ص ۱۱۴، «پیر ما گفت»، چاپ اول به کوشش سعید نیازکرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۸۱. نیازکرمانی، سعید: نه هر که بترشد، ص ۵، حافظ‌شناسی، ج ۸، چاپ دوم، به کوشش سعید نیازکرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۸۲. نیاز کرمانی، سعید: بیا که پرده گلریز...، صص ۱۰-۵، حافظ‌شناسی، ج ۵، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۸۳. نیاز کرمانی، سعید: من این مرقع رنگین...، صص ۱۰-۵، حافظ‌شناسی، ج ۵، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۸۴. نیرو، سیروس: تقدی بر حافظ‌نامه خرمشاهی، آدینه، ش ۲۶، مرداد ۱۳۶۷، صص ۱۲ و ۱۳.
۱۸۵. واجد، محمدجعفر: شرح یک غزل ملمع از حافظ شیرازی، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۲۰، ۱۳۴۷، صص ۹-۴.

۱۸۶. واجد، ؟: نکال شب، صص ۱۰۶-۱۰۷، حافظ‌شناسی، ج ۱۴، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۸۷. وامقی، ایرج: واژه دستکش (نقد نقد دکتر رواقی بر آینه جام دکتر زریاب‌خویی)، آشنا، ش ۱۳، س ۳ مهر - آبان ۱۳۷۲، صص ۳۸-۴۳.
۱۸۸. هروی، حسینعلی: تعبیری بر چند بیت از حافظ (نقد بانگ جرس)، سخن، دوره ۲۰، ش ۸، بهمن ۱۳۴۹، صص ۶۱۰-۶۱۵.
۱۸۹. هروی، حسینعلی: راجع به «شرح بیتی از حافظ»، نوشته کرامت رعنا حسینی، آینده، ش ۱۱، ۱۳۶۴، صص ۵۱۹-۵۲۱.
۱۹۰. هروی، حسینعلی: دو آینه، آینده، ش ۸۱۲، س ۱۳، ۱۳۶۶، صص ۵۸۸-۵۹۵.
۱۹۱. هروی، حسینعلی: چرا نه در کنار هم (پاسخ به نقد سعیدی سیرجانی بر شرح غزل‌های حافظ، نوشته هروی با عنوان «این کجا و آن کجا؟»، کیهان فرهنگی، ش ۱۲، س ۵، اسفند ۱۳۷۶، صص ۴۲-۴۵.
۱۹۲. هروی، حسینعلی: نگاهی گذرا به کلک خیال‌انگیز دکتر پرویز اهور، صص ۱۴۶-۱۸۱، حافظ‌شناسی، ج ۶، چاپ دوم، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۶۸.
۱۹۳. هروی، حسینعلی: حافظ هنوز هم سر به راه نشده است (پاسخ هروی به نقد پرویز اهور، بر شرح غزل‌های حافظ هروی)، آدینه، ش ۴۹، شهریور ۱۳۶۹، صص ۵۰-۶۵.
۱۹۴. هروی، حسینعلی: جوابی به نقد حافظ (پاسخ به نقد ماشالله کامرانی بر شرح غزل‌های حافظ هروی)، صص ۲۰۱-۲۰۸، حافظ‌شناسی، ج ۱۴، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۹۵. همایون‌پور، منوچهر: یادداشت‌ها، صص ۱۹۷-۱۹۲، حافظ‌شناسی، ج ۱۵، چاپ اول، به کوشش سعید نیاز کرمانی، انتشارات پاژنگ، تهران، ۱۳۷۱.